

4. Синица И.А. Языковая личность ученого гуманитария XIX века: монография / И.А.Синица. – К.: Изд. Дом Дмитрия Бураго. – 2006. – 351 с.
5. Словник української мови: в 11 т. – Т. I-XI. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
6. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
7. Шевельов Ю. Вибрані праці: в 2 т. / Юрій Шевельов. – К.: Вид. дім «КМ академія», 2008.

Summary. The article envisages special features of scientific discourse in Yuriy Shevelov's idio-
style on the basis of fiction texts.

Key words: author, function, text, discourse.

Отримано: 10.10.2012 р.

УДК 811.161.2'366'367

Я.М.Чопик, Н.М. Дзюбак

ОНОМАСІОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ МОРФОЛОГІЗОВАНИХ І НЕМОРФОЛОГІЗОВАНИХ АД'ЕКТИВНИХ ОДИНИЦЬ В АСПЕКТІ СЛОВОВІРНО-СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У статті з'ясовано ономасіологічні властивості двох структурних типів ад'єктивних одиниць: морфологізованих і неморфологізованих атрибутів.

Ключові слова: синтаксис, семантика, синоніміка, функціональність, ономасіологія.

Всебічний аналіз похідних слів, зокрема категоріально представлених мовною системою – прикметників, здійснюються насамперед у рамках словотвору. Останній же, як відомо, має чітко виражений міжрівневий характер, становлячи перехрестя лексики, морфології, синтаксису і семантики [7, 6]. Зв'язок словотвору і синтаксису реалізується у тому, що деривати з властивою їм членованістю і, отже, семантичною не одноплановістю є наслідком взаємодії різних за своєю ономасіологічною суттю частин мови, яка виявляється в найістотнішій ознаці дериватів – їх мотивованості [8, 222].

Дослідження дериваційно-семантичних властивостей мовних одиниць, зокрема похідних, детерміноване пошуками адекватного їх моделювання і опису процесу функціональної співвідносності між відмінними із структурного боку мовними одиницями, як, наприклад, між словом і простим реченням [1], між словосполученням і складнопідрядним реченням [2].

Для розуміння ономасіологічної специфіки будь-якого морфологізованого ад'єктива-прикметника важливо з'ясувати його семантичне підґрунтя, характер мотивуючих його лексичне значення твірних (іменників) у складі субстантивного словосполучення – синтаксичного деривата. Адже «В основі будь-якого відношення іменник – прикметник, – відзначає Г.Марчанд, – лежить глибинна конструкція, в якій відповідний іменник може виступати в синтаксичних значеннях суб'єкта, об'єкта, а також обставини дії» [9, 229]. Такі синтаксичні функції іменників у глибинній (власне семантичній) конструкції нейтралізуються в дериватах – відносних прикметниках, спеціалізованих для маніфестації атрибутивної номінації. Морфологізовані (категоріальні) ад'єктиви на основі синтаксичного етапу репрезентують наступний етап ад'єктивації – морфологічний як завершальну фазу вербальної категоризації.

Ономасіологічні ознаки властивості двох типів за формально-граматичним вираженням ад'єктивів – відносних прикметників як морфологічних одиниць і однокоренових лексичних одиниць у складі синтаксичних словосполучень як неморфологізованих, найчастіше представлених прикметниково-відмінковими формами, рідше – безприйменниковими формами в присубстантивній позиції, доцільно встановлювати в аспекті синтаксичної синоніміки.

Синтаксична синоніміка – явище складне і багатоаспектне: у ньому тісно взаємодіють лексико-семантичні, словотвірні-дериваційні і власне синтаксичні чинники.

У сучасному мовознавстві визначились різні підходи до трактування синтаксичних синонімів. Так, одні вчені беруть до уваги насамперед здатність конструкцій виражати однорідні смислові відношення (Миших М.К., Палевська М.Ф.), інші основним показником їх синонімічності вважають спільне граматичне значення (Ковтунова І.І.). Проте більш переконливою є думка тих лінгвістів, які виходять із розуміння синтаксичних синонімів як таких одиниць, що поєднуються

близькістю основного лексичного змісту, тотожністю граматичної позиції, але які відрізняються в структурному плані (Кононенко В.І., Максимов Л.Ю., Сухотін В.П.). Таким чином, тотожність граматичної позиції, однорідність семантичних відношень синтаксичних конструкцій зумовлюють їх здатність до взаємозаміни (трансформації), що є критерієм встановлення їх синонімічності.

У сучасній українській літературній мові синтаксичними синонімами виступають узгоджені й неузгоджені означення, перші а яких виражаються відносними чи присвійними прикметниками, а другі – безприйменниковими або прийменниковими формами іменників. Така значеннева співвіднесеність двох типів означень зумовлена насамперед лексико-граматичними особливостями відносних і присвійних прикметників, які словотвірно пов'язані з іменниками і можуть бути схарактеризовані з погляду «відсутності в них так званих суб'єктивно-оцінних значень і обов'язкової наявності чисто реляційної функції» [4, 201]. Щодо якісних прикметників, то вони, на відміну від присвійних і відносних практично не вступають у синонімічні зв'язки з іменниковими означеннями і «здатні до широкої сполучуваності, яка регулюється абсолютним, безвідносним виявом ознаки у предметі, явищі, процесі тощо» [Там само]. Порівн.: дерев'яний будинок – будинок із дерева, але: синій автомобіль.

Аналізуючи узгоджені і неузгоджені означення, «умовою синонімічного зближення яких є категоріально-лексична тотожність опорних компонентів і словотвірна близькість залежних, що звичайно виражаються однокореновими словами» [6, 96], доцільно у складі речення, на фоні якого виразно простежується їх семантична, структурно-граматична і функціональна своєрідність.

Найперше синонімічно співвідносяться із узгодженими (морфологізованими) означеннями такі неузгоджені (неморфологізовані), які виражаються спеціалізованими в атрибутивній функції формами іменників у родовому відмінку і характеризують предмети за ознаками приналежності, певного віку, сукупності, місця, часу.

Наприклад: *У двері шкрябає маленька Галка – донька моєї хазяйки* (Ю.Збанацький); *Підійшов до саней Григорій Волошин, чолов'яга років сорока...* (М.Стельмах); *Дружно курились димарі хат, рипіли журавлі біля криниць* (А.Головко); *Довгастих буряків кагат Заводу серце звеселяє...* (М.Рильський); *Ніхто з учасників експедиції не бачив самого вибуху, не бачили вони над просторами океану того зловісного апокаліптичного сонця, що його засвітила варварська рука* (О.Гончар); *За роки війни стойбище розруйнувалось, перетворилося в пустирище* (О.Гончар). Порівн.: хазяйчина донька; сорокарічний чолов'яга; хатні димарі; буряковий кагат; океанські простори; воєнні роки.

Відсутність синонімічних зв'язків у конструкціях аналогічного типу спостерігається в таких випадках: а) якщо підпорядковуюче слово спільно характеризують узгоджене і неузгоджене означення (*світлі спогади дитинства*); б) при наявності однорідних неузгоджених означень (*твори літератури і мистецтва*); в) коли прикметникове і неузгоджене означення семантично не співвідносяться (*завідувач лабораторії* ≠ *«*лабораторний*» *завідувач*); г) коли неузгоджене означення характеризує предмет з якісного боку (*колір морської хвилі*).

Широкий семантичний і функціональний паралелізм існує між неузгодженими означеннями – формами іменників у родовому, знахідному, орудному і місцевому відмінках із різними прийменниками, з одного боку, і тими, що виражаються присвійними і відносними прикметниками, – з другого. Значеннева розгалуженість неузгодження означень цього типу зумовлюється тим, що часто прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її. Так, з допомогою прийменників *з (із), без, між, при* та ін. видозмінюється семантика конструкцій цього типу, на фоні їх основного значення виступають супровідні відтінки, що вказують на ознаку предмета за його відношенням до матеріалу виготовлення, за відсутністю в ньому якогось елемента, за місцем розташування, за часовим перебігом тощо.

Тісною синонімічною зближеністю відзначаються ті прикметникові і прийменниково-іменникові означення, які характеризують предмети за матеріалом їх виготовлення. Звичайно такі атрибутивні конструкції виражаються з допомогою прийменника *з (із)* та іменників у формі родового відмінка.

Наприклад: *Дід Сербиченко запалив каганця з лоу* (Ю.Яновський); *Інша справа, коли б селяни принесли такі вінки з жоржин* (І.Вільде); *Та знаю: з-під бриля з солом на мене давиться мій брат* (М.Рильський); *На широкій площині перед ідолами в обкладеному каменем колі стоять блискучі мідяні чаші, лежать кропила з щетини* (В.Скляренко); *Зодягнуті мати празниково: у білій кофточці з парашутного шовку, а спідниця чорна, зливається з пільмою...* (Г.Тютюнник). Порівн.: лосевий каганчик; солом'яний бриль; щетинові кропила; шовкова кофточка.

Як бачимо, такі означення, виступаючи синтаксичними синонімами, дещо відрізняються в стилістичному плані, оскільки «прикметники дають якісну характеристику предмета, вказують на його постійні властивості, а непрямий відмінок вказує тільки на відношення між двома предметами, які можуть бути позбавлені постійності, тривалості і характерності» [3, 131].

Синтаксичними синонімами виступають морфологізовані узгоджені і синтаксичні неузгоджені означення, що характеризують особу за якоюсь зовнішньою ознакою.

Наприклад: *Серед людей, що зустрічали князя Володимира в передградді, стояла немолода вже жінка з привабливим обличчям, з тонкими бровами* (В.Скляренко); *Цей плечистий майор з сірими розумними очима здавався їм всемогутнім заступником, який все може* (О.Гончар); *...Дунай побачив на східцях бородатого здорованя з довгастим обличчям і високим чолом* (М. Стельмах); *Обличчя третьої [жінки] тонке, видовжене, з рівним носом і величезними чорними очима* (В.Собко). Порівн.: тонкоброва жінка; сіроокий майор; високочолий здоровань; рівноносе і чорнооке дівча.

Неузгоджені (синтаксичні) означення цього типу структурно ускладнені, оскільки виділення особи з-поміж інших за властивими їй прикметами вимагає додаткової деталізації, наприклад, вказівки на особливості росту, кольору очей, волосся тощо. Функцію таких конкретизаторів виконують прикметники, які спільно з іменниками у складі неузгоджених означень становлять тісну семантичну єдність. Порівн.: юнак з карими очима ≠ «юнак з очима»; хлоп'я з прудкими ногами ≠ «хлоп'я з ногами». Проте в таких конструкціях, які характеризують особу за ознакою, що є невіддільною, тобто неорганічно притаманною, необхідність у таких прикметниках-конкретизаторах відпадає. Порівн.: чоловік з вусами – вусатий чоловік; малюк з чубчиком – чубатий малюк; молодик з горбатим носом – горбоносий молодик.

Проте синонімічні зв'язки між узгодженими і неузгодженими (морфологізованими і неморфологізованими) означеннями такого типу відсутні у випадках: а) якщо прийменниково-іменникові атрибути вказують лише на супровідну ознаку, що виділяє предмет з-поміж інших, напр.: *Машина спинилася біля довгої глиняної хати під соломом* (Є.Гуцало); *І тільки люди, що збиралися в тісний гурт біля колодязя з журавлем під кам'яною огорожею, мовчали* (В.Козаченко); *Чоловік у жилетці намагається довести правдивість своїх слів* (І.Вільде); *Усе це були переважно літні, статечні гасди в крилатих капелюхах* (О.Гончар); б) коли прийменниково-іменникові атрибути, вживаючись у переносному значенні, характеризують особу за якісною ознакою, напр.: *Чи не тоді він уже децю мотав на вус, дослухаючись, як непоступливий Ян Янович з сталевими нервами, все передбачивши, зрештою домагався для хлопців належних гарантій* (О.Гончар); *До камери зайшов високий, сухорлявий, добре виголений, дуже старий чоловік з орлиним носом* (В.Собко); *Гноблені [дядьки] з давніх-давен антеї з дитячими душами, сірі впряжені волики, що не усвідомлюють власної сили* (А.Дімаров).

Семантичний паралелізм між категоріально вираженими і синтаксичними означеннями простежується і тоді, коли вони характеризують предмет за відсутністю якоїсь деталі. Такі атрибутивні конструкції характеризуються формою іменника у родовому відмінку з прийменником *без*, утворюючи антонімічні пари з відповідними означеннями, що виражаються іменниками в орудному відмінку з префіксом *з*, напр.: *І мов іду своїм я полем без доріг* (В.Сосюра); *Два рядки – і довга мелодія без слів* (Ю.Яновський); *Тепло лила [весна] із келиха без дна* (М.Рильський); *Моя Батьківщина – це поле без меж. Це звільнена праця* (М.Рильський). Порівн.: бездоріжне поле; безслівна мелодія; бездонний келих; безмежне поле.

Синонімічна відповідність між прийменниково-іменниковими і прикметниковими атрибутами відсутня у випадках, зумовлених причинами словотвірного характеру, якщо іменник у складі неузгодженого означення є похідним від основи іншого слова або він іншомовного походження, напр.: *подорож без провідника; розмова без перекладача; будинок без ліфта; автобус без кондуктора.*

Крім того, обмеження на синонімічний зв'язок аналізованих конструкцій накладають словотвірні фактори і тоді, коли неузгоджене означення вживається із складним прийменником *з-під*, характеризуючи предмет за призначенням, напр.: *Робітники млина по одному ковзали до машинного, всідалися біля порога на соснових оцупках, на перевернутих відрах, бочках з-під мстила* (В.Дрозд); *В ящику з-під яблук валявся окраєць паляниці і кульок цукерок «Шкільні»...* (Ю.Мушкетик); *Прибираючи на кухні, діти насамперед помили слоїки з-під варення, пляшки з-під молока* (В.Кава). Проте нормативною є прикметникова форма *консервна* – синонім прийменниково-іменникової *з-під консервів*. Порівн.: *Коли жар пригасає, в нього ллють бензин баночкою з-під консервів...* (Г.Тютюнник) і *Всюди в безладді валялись уламки зброї, порожні пляшки, консервні банки...* (О.Гончар).

Серед синонімічних узгоджених і неузгоджених означень поширена група конструкцій, у яких на атрибутивне значення нашаровуються супровідні семантичні відтінки, зокрема місця розташування предмета, напрямку його, перебування тощо, напр.: *Рота, в яку він потрапив, тримала оборону на одному з пагорбів над Дніпром* (Д.Прилюк); *Поїзд на Полтаву скоро?* (А.Дімаров); *Лише інколи в провітах між хмарами з'являлось на мить небо* (В.Сосюра); *Йому [Грекові] чомусь пригадалась дорога в горах, оті численні кільця – мовби на місці* (Ю.Мушкетик); *Щоб земля була весела, Як веселептаство в лісі* (М.Рильський); *Знайшов їх хлопчик із села із нашого* (А.Малишко); *У непримітному будиночку за містом Ювеналій часто зустрічався з друзями* (В.Дрозд). Порівн.: наддніпровський пагорб; полтавський поїзд; міжхмарні провіти; гірська дорога; лісовептаство; сільський хлопчик; замиський будиночок.

Синонімічна співвіднесеність прийменниково-іменникових і прикметникових атрибутів відсутня у тих випадках, якщо перші з них вживаються з похідними прийменниками *край, вздовж, кінець, навколо, навкруг, навпроти* і т.д., тобто з причин словотвірного характеру, напр.: *Ти сидітимеш удвох із Кириком на гілляці старої верби край нашої левади й мовчки лічитимеш незліченні зорі, що густо всіяли небо* (О.Гончар); *Високі верби вздовж греблі шуміли буйно* (А.Головка); *Гостро в темряву дивився [юнак] на сіру постать кінець столу* (А.Головка); *Отоді місто й стало зовсім іншим, і ріка, і вулиці, пагорбки навколо міста* (О.Іваненко); *Ні, не царів хистка корона, Не мур навкруг глухих хором. Та – юрб народних оборона* (М.Бажан); *Виноградні дози навпроти бункерних печер були скошені, наче косами* (О.Гончар).

Проте, на відміну від зазначених атрибутивних конструкцій, із прикметниковими означеннями з префіксом *при* – вступають у синонімічні зв'язки такі неморфологізовані, до складу яких входить прийменник *при*. Семантична зближеність таких атрибутивних конструкцій зумовлена їх словотвірним зв'язком, оскільки ці прикметники-означення «утворюються або з прийменниково-відмінкових сполучень, або від субстантивних відносних прикметників» [5, 21]. Порівн.: *А як ітиму Шепелівкою, малим сільцем при дорозі, шепотітимуться в садах позатинню молодята* (Г.Тютюнник); *На дослідній ділянці при школі біля саджанців порались семикласники* (з преси); *Шестеро своїх синів і четверо чужих дітей виносила вона біля грудей, виростила в колісці й на човні біля річки, щоб, окрім людей, любили вони землю і воду, рибу в глибині і птицю в небі, стебло у полі, і дерево при дорозі* (М.Стельмах). Порівн.: придорожнє сільце; пришкільна ділянка; прибережне дерево.

У сучасній українській літературній мові синонімічно співвідносяться з одного боку, синтаксичні означення – сполуки іменників – назв певних часових відрізків і прийменників *перед, між, після, по*, а з другого боку – прикметникові атрибути з часовим значенням, до складу яких входять омонімічні до вказаних прийменників префікси. Такі синонімічні атрибутивні конструкції, семантика яких видозмінюється з допомогою прийменників-префіксів, характеризують факти навколишньої дійсності, додатково вказуючи на часові межі їх перебігу, зокрема такі, що їм передують, протікають між двома подіями чи після однієї з них, напр.: *Вона щойно почалась, – остання віхола перед весною, – і була якась весела, шалена, дзвінка* (Ю.Мушкетик); *Нині в Радах увійшло в практику регулярно інформувати про роботу у період між сесіями* (з преси); *Колись мав намір написати книжку про події в Beskidaх по війні* (П.Загребельний). Порівн.: передвесняна віхола; міжсесійний період; повоєнні події.

Ті прийменниково-іменникові атрибути, які вказують на часові відрізки, що передують діяльності певних осіб або після неї протікають, також вступають у синонімічні зв'язки з прикметниковими означеннями, напр.: *Наука до Ломоносова не знала такого злету, як за титанічної діяльності геніального сина російського народу* (з преси); *Адже Україна після Шевченка – це зовсім не та Україна, що була до нього!* (О.Гончар). Порівн.: доломоносівська наука; післяшевченківська Україна. Характерно, що в узгоджених означеннях такого типу увиразнюється якісне значення.

Відсутні синонімічні відповідники-прикметники в тих неузгоджених означеннях, які вживаються з прийменником *при* і характеризують певні періоди, пов'язані з діяльністю історичних осіб, напр.: *Русь при Володимирі; Грузія при Тамарі; Єгипет при Хеопсі*.

Таким чином, у сучасній українській літературній мові широко розвиненою є синоніміка морфологізованих і неморфологізованих мовних означень, синтаксичних одиниць, що виражають однорідні відношення з різним стилістичним забарвленням, але відрізняються між собою у структурному плані. На синонімічні зв'язки двох типів означень можуть накладатися обмеження як лексико-семантичного, так і словотвірного характеру. Крім того, семантичні розбіжності двох типів ад'єктивних одиниць в інших випадках зумовлені тим, що відносно-присвійні прикметники внаслідок категоріального (ономасіологічного), а також метафоричного вживання набувають певних семантичних зрушень, якісно-оцінного значення.

Дослідження синтаксичної синоніміки тісно пов'язане із всебічним аналізом лексико-семантичних, словотвірних і граматичних особливостей мовних одиниць.

Список використаних джерел

1. Арват Н.М. Про ізоморфізм слова і простого речення / Н.М.Арват // Мовознавство. – 1982. – №1. – С. 12-17.
2. Белошাপкова В.А. Сложное предложение и словосочетание : К вопросу об изоморфизме в синтаксической системе / В.А.Белошاپкова // Грамматическое описание славянских языков. – М. : Наука, 1974. – С. 112-129.
3. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка / А.Н.Гвоздев. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1955. – 407 с.
4. Грищенко А.П. Структурно-значенні особливості присвійних прикметників / А.П.Грищенко // у кн.: Слово і труд. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 199-208.

5. Земская Е.А. Образование прилагательных с помощью приставок предложного происхождения / Е.А.Земская // Русский язык в национальной школе. – 1961. – №2. – С.15-22.
6. Ковинина Н.Ф. К проблеме синтаксической синонимии / Н.Ф.Ковинина // в сб.: Вопросы русского языка и диалектологии. – Хабаровск: Хабаровский гос. пед. ин-т, 1974. – С. 88-104.
7. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке : учебн. пособие / А.И.Моисеев. – М.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1985. – 205 с.
8. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке / И.С.Улуханов. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
9. Marchand H. The categories and types of present-day English wordformation / H. Marchand. – Munchen: Becksche, 1969. – 548 p.

Summary. *Nominative peculiarities of two types' structures of adjective units: morphological and non – morphological attributives are defined in this article.*

Key words: *syntax, semantics, synonymism, functionalism, nominative.*

Отримано: 4.10.2012 р.

УДК 811.161.2'282(477.43)

Н.П.Шеремета

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ЯК ЗАСІБ ОСМИСЛЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРИ РІДНОГО КРАЮ

У статті репрезентовано методіку поєднання навчально-пізнавальної, науково-дослідної та практичної діяльності студента з метою формування професійно компетентного вчителя словесника як вдумливого дослідника та культуромовної особистості.

Ключові слова: *говіркове мовлення, історія мови, етнокультура, діалектологія, мовна компетенція.*

В умовах розбудови української держави все більшого значення набувають проблеми духовної культури нації як основного вираження творчої потенції етносу. Істотним елементом духовної культури є мова – акумулятор знань і соціального досвіду. У мові відбито характер народу, спосіб його мислення, релігійні і міфологічні уявлення, скарби народної мудрості й віковичних спостережень над природою і буттям людини. Розвій духовної культури соціуму зумовлюється насамперед станом функціонування мови в усіх сферах суспільної діяльності і особливо – мовною культурою індивідуумів.

Реалізація концептуальних засад мовної освіти, що були визначені Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті [2] й сучасних концепціях навчання державної мови [5], потребує розробки нового бачення завдань, змісту і технології навчання української мови в різних закладах освіти [див., н-д: 6].

Можливість комплексного підходу до формування у молоді духовного та інтелектуального потенціалу стала здійсненою завдяки осмисленню проблеми україністики як цілісної системи наукових знань.

Саме тому навчальний план факультету української філології та журналістики нашого вишу було доповнено курсом «Практикум з проведення діалектологічних досліджень».

І якщо навчальна дисципліна «Українська діалектологія» подає основні відомості про діалектні особливості української мови, про її територіальну диференціацію та навчає студентів лінгвістично інтерпретувати основні фонетичні, морфологічні, синтаксичні та лексичні особливості говірок різних діалектних типів [9, 3], то курс «Практикум з проведення діалектологічних досліджень» має більше практичне спрямування і сприяє, передусім, формуванню високої загальномовної ерудиції майбутніх учителів і готовності до роботи в умовах діалектного оточення.

Сучасний рівень розвитку педагогічної науки уможливив забезпечення навчального процесу різноманітними засобами, що сприятимуть досягненню визначеної мети і розв'язанню окреслених завдань.

Щоб усвідомити нерозривність понять *говіркове мовлення, історія мови та етнокультура рідного краю*, недостатньо мати лише один підручник, та й навряд чи можна створити такий підручник. Адже діалектне мовлення – це складне гетерогенне явище, яке можна пізнати тільки